

Сергій Сергійович ТЕРЕЩУК,

кандидат юридичних наук

*(Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, м. Харків)***ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ПРОБЛЕМИ КВАЛІФІКАЦІЇ**

Стаття присвячена встановленню ознак складів воєнних злочинів проти довкілля, виявленню проблем їх кваліфікації. З'ясовано, що і міжнародне, і національне кримінальне право потребує раціонального зміщення фокусу регулятивних зусиль з антропоцентризму на екоцентризм там, де виявляється необхідність кримінально-правового захисту довкілля безвідносно людей. Доведено, що зміна у такий спосіб концепції правової оцінки злочинного спричинення шкоди навколишньому природному середовищу, в тому числі і зокрема в контексті збройного конфлікту, дозволить кваліфікувати відповідні діяння саме як воєнні злочини без прив'язки до загрози життю і здоров'ю населення, як того вимагає чинна міжнародно-конвенційна база.

Запропоновано доповнити диспозицію ч. 1 ст. 438 КК України альтернативним діянням у складі воєнних злочинів такого змісту: «...не обумовлене військовою необхідністю або непропорційне законній військовій цілі спричинення шкоди природному середовищу...». Доведена необхідність розширення обсягу документування та розслідування воєнних злочинів проти довкілля за рахунок тих з них, які полягають у порушеннях передбачених міжнародним гуманітарним правом обмежень та заборон у сфері користування природними ресурсами в межах забезпечення режиму окупації.

Ключові слова: збройний конфлікт, воєнний злочин, склад злочину, міжнародне гуманітарне право, довкілля, природне середовище, контекстуальний елемент, окупація, кваліфікація.

Постановка проблеми. Будь-який збройний конфлікт, а надто той, що має міжнародний характер, маніфестує не лише кризу гуманізму у його практичному вимірі, масштабні людські страждання, і не тільки

симулятивність розлогої машинерії квазіправозахисних структур рівня Організації Об'єднаних Націй, а й колосальне невігластво у взаємодії людини та природи. Не складе надмірних моніторингових та аналітичних зусиль, аби скласти картину тривожної панорами негативних та, за великим рахунком, незворотних кліматичних змін планетарного масштабу. Об'єктивне (виходячи з розміру людської популяції та характеру господарювання) антропогенне навантаження на довкілля, якщо ще не досягло точки неповернення траєкторії до геокатастрофи, то вже близько до неї. До цього додається фактор кримінальної експлуатації природи – браконьєрство, незаконна порубка лісів, нелегальне видобування корисних копалин тощо. Наслідки цих практик виходять далеко за межі горизонту подій, видимого з перспективи одного покоління. Те ж саме, але у значно більш гострих станах, з вищими темпами прискорення ризиків, загроз життю на Землі являє міжнародний збройний конфлікт як феномен. Про це наочно свідчать війни XX–XXI ст. ст. І агресивна війна росії проти України у цьому сенсі не є виключенням. Ба більше: її тривалість, інтенсивність та характер, особливості організації варварської діяльності російської окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях України змушують говорити про безпрецедентність, після Другої Світової війни, негативного впливу війни на довкілля.

У зв'язку з цим маємо говорити про нагальну потребу у зниженні мілітарного тиску на навколишнє природне середовище, екосистеми України, функціонування яких має глобальне значення. Не останню роль у вирішенні цієї задачі відіграє кримінальна юстиція, вістря якої повинно бути спрямоване в тому числі і зокрема на протидію воєнним злочинам проти довкілля.

Проблеми кримінально-правової кваліфікації воєнних злочинів, які спричиняють шкоду довкіллю, у тій чи іншій мірі ставали предметом дослідження О. Бринзанської, М. Джиллет (*M. Jillet*), Т. Короткого М. Медведєвої, Т. Павлової, В. Репецького, В. Тари (*W. Tara*) та інших вітчизняних і зарубіжних вчених. Віддаючи належне сформовану теоретико-прикладному здобутку, варто, все ж відмітити, що російсько-українська війна поставила на порядок денний низку проблемних питань кваліфікації, на які відповіді ще не сформовані.

Мета статті – визначити ключові ознаки складів воєнних злочинів проти довкілля, виявити проблеми їх кваліфікації, запропонувати шляхи їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Належне регулювання раціонального природокористування та захист навколишнього природного середовища, які б надавали можливість збереження біологічного балансу, нормального відтворення біорізноманіття, екосистем на планеті – базова умова виживання людства. При цьому природа функціонує за власними законами, що є індіферентними політичному світовому устроєві, кордонам держав. Саме тому проблема протидії злочинному спричиненню шкоди довкіллю не залишається локалізованою на національному рівні, а потрапляє до фокусу

уваги міжнародної кримінальної юстиції, досліджень у сфері міжнародної кримінальної відповідальності. Водночас не можна не помітити і того, що існуюча параметрія предметної кримінальної юрисдикції міжнародних судових органів щодо злочинів проти довілля обмежується, наразі, їх опосередкуванням через інші категорії міжнародних злочинів, як їх матеріальні (об'єктивні) прояви, наслідки.

З цього приводу у низці наукових праць обґрунтовується позиція щодо недоцільності поширення предметної юрисдикції Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) на злочини, які спричиняють шкоду довіллі, поза установкою антропоцентризму Римського статуту МКС. Так, наприклад, М. Джиллет (*M. Jillet*) зазначає, що хоча обсяг категорії «воєнний злочин» у статті 8(2)(b)(iv) Римського статуту¹ є надзвичайно обмеженим, це не вказує на неузгодженість судових рішень про її застосування в контексті спричинення шкоди довіллі базовим засадам функціонування самого МКС. Обмежена можливість такого засудження не суперечить і не підриває жодної явної мети, викладеної в преамбулі Римського статуту, а радше підтверджує, що екологічні інтереси підпорядковані антропоцентричним згідно з рамками МКС. Аналогічно до цього, переслідування за спричинення екологічної шкоди виключно в контексті антропоцентричних злочинів, таких як геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини, не вказує на неузгодженість судових рішень як таку»². Фактично це означає заперечення можливості розширення предметної юрисдикції МКС шляхом міжнародної криміналізації окремих категорій злочинів проти довілля. Не втягуючись, однак до дискусії щодо оптимальних підходів щодо інституціонального забезпечення реагування на найбільш серйозні посягання на навколишнє природне середовище, наголосимо на тому, що, по-перше, завжди лишається опція (хоча й з не найпростіших) запуску міжнародного судового органу *ad hoc* та, по-друге, важко собі уявити у практичній площині можливість спричинення такої шкоди поза ситуаціями вчинення інших категорій міжнародних злочинів, зокрема проти людяності, воєнних злочинів, геноциду.

У зв'язку з цим варто зосередити зусилля на тому, аби в межах вже існуючих правових конструкцій виробити правила їх коректного застосування, а також, не виключено, й удосконалення самих цих конструкцій. Тим більше, що для України проблема спричинення шкоди довіллі суттєво загострилась саме у контексті збройного конфлікту. Тож передусім варто вести мову про особливу категорію воєнних злочинів проти довілля, розробку рекомендацій для правозастосувачів щодо їх правильної кваліфікації, а також пропозицій щодо змін і доповнень до КК України, спрямованих на приведення його положень до вимог адекватного,

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ ; Статут від 17.07.1998 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 (дата звернення: 12.07.2025).

² Jillet M. Environmental Damage and International Criminal Law // Sustainable Development and International Crimes. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. Pp. 98. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139507561.008>.

ефективного реагування на вказані злочини.

Принагідно зауважимо: випалені після Другої Світової війни землі в Норвегії, України, спустошені джунглі у В'єтнаму, колосальні забруднення повітря внаслідок пожеж на нафтових родовищах у Кувейті, осушені болота на півдні Іраку – все це незмінні супутники війн. Довкілля часто є одночасно жертвою та інструментом збройного конфлікту¹. Дії щодо захисту довкілля важливіші, ніж будь-коли, оскільки збройні конфлікти поєднуються зі зміною клімату та погіршенням стану довкілля, створюючи нову глобальну еру ризику². Незважаючи на давнє знання про те, що довкілля страждає від війни, велика кількість досліджень щодо запобігання шкоді, численні конвенції, звичаєві норми, спрямовані на запобігання шкоді довкіл्लю, продовжують лишатись недостатньо ефективними³, а конвенційна база – неконкретною, оціночною. Це не могло не відобразитись і на доктринальному визначенні аналізованої категорії.

Так, воєнний злочин проти довкілля визначається в науці як передбачене міжнародним гуманітарним правом діяння, що посягає на довкілля та його компоненти, раціональне використання та охорона яких забезпечують життєдіяльність людини, і полягає в безпосередньому протиправному здійсненні нападу, коли відомо, що такий напад послугує причиною *обширної, довгострокової та серйозної шкоди, яка є явно непропорційною* порівняно з конкретною і безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою⁴ (*курсив наш – С.Т.*). І хоча таке визначення є до певної міри обмеженим (детальніше про це – трохи далі), водночас примітним є те, що не будь-яке спричинення шкоди довкіл्लю, навіть в контексті збройного конфлікту, з позицій міжнародного гуманітарного права визначається як вчинення воєнного злочину, а лише те, яке характеризується обширністю, довгостроковістю, серйозністю. І ці ознаки є не винаходом теоретиків, а виводяться аналітично з міжнародно-конвенційної бази. Саме до цієї бази відсилає диспозиція ч. 1 ст. 438 КК України, у категоріях якої воєнний злочин проти довкілля характеризується або як «застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом»⁵, або (що частіше) як «інші порушення законів та звичаїв війни, що

¹ Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. № 17. Vol. 5. P. 697. URL: <https://www.proquest.com/docview/225516908/1D79B37A7B124D52PQ/3?sourcetype=Scholarly%20Journals> (дата звернення: 12.07.2025)

² Protecting the Environment in Times of Armed Conflict / DIIS Policy Brief October 2022. URL: https://pure.diis.dk/ws/portalfiles/portal/10947460/DIIS_Brief_2022_Protecting_the_Environment_WEB.pdf (дата звернення: 12.07.2025).

³ Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. № 17. Vol. 5. P. 697. URL: <https://www.proquest.com/docview/225516908/1D79B37A7B124D52PQ/3?sourcetype=Scholarly%20Journals> (дата звернення: 12.07.2025).

⁴ Садова Т. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 256. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.

⁵ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.07.2025).

передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»¹ (*de lege lata*). Тож намагання розібратися у змісті кримінально протиправних діянь досліджуваної категорії неодмінно вимагає звернення до положень міжнародного права. В числі останніх безпосередньо стосуються предмету цього аналізу є такі:

1) ст. 1 Конвенції ООН про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 р., що закріплює положення, відповідно до якого: «Кожна держава-учасниця цієї Конвенції зобов'язується не використовувати військові або будь-які інші ворожі методи впливу на навколишнє середовище, що мають широкомасштабні, тривалі або серйозні наслідки, як засіб руйнування, пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі-учасниці»². Відтак, як видається, вказана Конвенція ідентифікує вплив на довкілля із *забороненим методом* ведення війни, що охоплюється категорією «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України»³ (ч. 1 ст. 438 КК України);

2) ч. ч. 1, 3 ст. 35 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року щодо захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 року, в яких зафіксовано: «У разі будь-якого збройного конфлікту право сторін, що перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим. Заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу»⁴. Отже, воєнний злочин проти довкілля може бути визначений або як прояв застосування заборонених засобів, або заборонених методів ведення війни. При цьому варто констатувати фактичне закріплення ознак формального складу злочину, про що свідчить виведення наслідків у виді широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу за його межі. Необхідним є лише відповідний зміст інтелектуального моменту умислу у виді усвідомлення й передбачення можливості заподіяння внаслідок застосування відповідних засобів та/або методів ведення війни широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу.

Окремим різновидом воєнного злочину проти довкілля є умисний,

¹ Там само.

² Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques : Resolution A/RES/31/72 adopted by the General Assembly 10 December 1976 / United Nations. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/302/55/pdf/nr030255.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).

³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.07.2025).

⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів : Міжнародний документ ООН від 08.06.1977 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення : 17.07.2025).

цільовий впливу на складові природного середовища (спеціальна мета – завдання шкоди довкіллю), внаслідок чого можливо досягнути віддалену мету у спектрі цілей збройного конфлікту;

3) ч. ч. 1, 2 ст. 55 Протоколу I: «При веденні воєнних дій має бути виявлена турбота про захист природного середовища від широкої, довготривалої і серйозної шкоди. Такий захист включає заборону використання методів або засобів ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть такої шкоди природному середовищу й тим самим завдадуть шкоди здоров'ю або виживанню населення. Заподіяння шкоди природному середовищу як репресалій заборонено»¹. У цій нормі, зокрема, наочно відображено міжнародно-гуманітарне узалежнення захисту довкілля від створюваних внаслідок впливу на нього загроз для життя і здоров'я людей (населення). Такий підхід є виправданим, адже йдеться, власне, про міжнародне *гуманітарне* право. Й допоки на рівні міжнародного кримінального права не відбулося самостійної криміналізації (звісно, у конвенційний спосіб) міжнародних екологічних злочинів, доводиться «миритися» з вторинним їх становищем, пов'язаним із первинною цільовою установкою міжнародного гуманітарного права на захист, передусім, людей;

4*) пп. «iv», п. «b» ч. 2 ст. 8 Римського статуту МКС одним з проявів воєнних злочинів визначає: «Умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи *масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою*»². У цій нормі вже не фіксується жорстка прив'язка шкоди довкіллю до ознаки її (шкоди) властивості створювати загрозу життю і здоров'ю населення (як це визначено у Протоколі I). Однак з цього приводу варто зробити деякі зауваги.

По-перше, для вітчизняної правової системи, зокрема, в контексті застосування кримінального закону, Римський статут МКС, не зважаючи на його ратифікацію³ Україною, не є джерелом *матеріального* права. У тому розумінні, що диспозиція ч. 1 ст. 438 КК України не відсилає до цього міжнародного документу, який є джерелом *матеріального* права (з можливістю застосування) виключно для самого МКС. Виключення складають хіба що положення Римського статуту, які регулюють кримінально-виконавчі відносини, суб'єктом яких можуть бути окремі

¹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів : Міжнародний документ ООН від 08.06.1977 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення : 17.07.2025).

² Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ ; Статут від 17.07.1998 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 (дата звернення: 12.07.2025).

³ Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення : 20.07.2025).

держави-члени, в тому числі й Україна. Тож посилається на норми Римського статуту, якими встановлюється міжнародна кримінальна протиправність діянь, в процесі розслідування кримінальних правопорушень за КК України якщо і допустимо, то тільки як факультативний прийом, що виконує правоорієнтуючу функцію, не маючи при цьому обов'язкового юридичного значення.

По-друге, викладену норму слід тлумачити не ізольовано, семантично автономно, а в контексті закріпленого в абз. 1 п. «б» ч. 2 ст. 8 Римського статуту МКС положення, якому логічно підпорядковують всі підпункти, які охоплені материнською структурною одиницею (п. «б») диспозиції. А положення це звучить так: «Для цілей цього Статуту «воєнні злочини» означає ... інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права, а саме будь-яке з таких діянь...»¹ (*курсив наш – С. Т.*). Таким чином, не зважаючи не те, що в пп. «iv», п. «б» ч. 2 ст. 8 Римського статуту МКС не йдеться про зв'язок шкоди довіллію із загрозами для життя і здоров'я населення, така загроза імпліцитно вмонтована у склад відповідного злочину через її бланкетний характер, відсилання до Женевських конвенцій 1949 р. Відтак, було б необґрунтованим стверджувати, що при конструюванні норми, передбаченої пп. «iv», п. «б» ч. 2 ст. 8 Римського статуту МКС, її розробники відійшли від установки антропоцентризму.

Разом з тим, можемо припустити, що поступово формується підґрунтя для зміни цієї парадигми. У цьому судженні спираємось на аналіз схваленого Генеральною Асамблеєю ООН установчого документу під назвою «Захист навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами», в якому зафіксовано проекти принципів здійснення такого захисту, визнані на міжнародному рівні. Відповідно до принципу 13 «Загальний захист довілля під час збройного конфлікту» встановлюються такі правила: «З урахуванням чинного міжнародного права: (а) вживаються заходи щодо захисту довілля від широкомасштабної, довгострокової та серйозної шкоди; (b) забороняється використання методів та засобів ведення війни, які мають на меті або можуть спричинити широкомасштабну, довгострокову та серйозну шкоду довіллію. Жодна частина довілля не може бути атакована, якщо вона не стала військовою метою»². Відповідно до принципу 17 держави не повинні займатися військовим або будь-яким іншим ворожим використанням методів модифікації довілля, що мають широкомасштабні, тривалі або серйозні наслідки, як засобом руйнування, пошкодження або заподіяння шкоди будь-якій іншій державі³. Як можна

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ ; Статут від 17.07.1998 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_588 (дата звернення: 12.07.2025).

² Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts : Draft Principles / International Law Commission. Seventy-third session. Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022 / United Nations. General Assembly. A/CN.4/L.968. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/348/04/pdf/g2234804.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).

³ Там само.

помітити, йдеться про заборону впливу на довкілля, що може призвести до широкомасштабної, тривалої або серйозної шкоди для нього, але вже без прив'язки до життя і здоров'я населення. І це, вважаємо, є позитивним зрушенням.

Додаткові аргументи на користь позитивності таких трансформацій виявляються у сфері правозастосовної практики, що склалася в Україні щодо кваліфікації як воєнних злочинів випадків спричинення шкоди довкіллю. Зібрані нами експертні оцінки серед працівників спеціалізованої екологічної прокуратури у складі Херсонської, Запорізької та Харківської обласних прокуратур виявили, що як воєнні злочини проти довкілля за ч. 1 ст. 438 КК України кваліфікуються майже всі випадки артилерійських обстрілів, які спричиняють лісові пожежі, загоряння стерні, чагарників, що окрім школи рослинному світу тягнуть за собою також і забруднення атмосферного повітря продуктами горіння; забруднення водойм внаслідок потрапляння до них нафтопродуктів в результаті застосування зброї (наприклад, кейс із вогневим враженням цивільного судна, пришвартованого в морському порту м. Херсона, внаслідок чого до р. Дніпро потрапила значна кількість паливно-мастильних матеріалів) тощо. Іншими словами: вітчизняна практика йде шляхом документування, розслідування таких воєнних злочинів проти довкілля, які у суворо логічному, юридичному значенні не відповідають тому їх визначенню, яке випливає з міжнародної конвенційної бази, до якої безальтернативно відсилає диспозиція ч. 1 ст. 438 КК України, в тому числі й зокрема, зважаючи на основний безпосередній об'єкт і злочину, і кримінально-правової охорони, яким є міжнародний правопорядок.

Вочевидь, далеко не в кожному випадку спричинення, скажімо, лісових пожеж внаслідок артилерійських обстрілів, або забруднення водойм, ґрунтів, підземних вод тощо йдеться саме про широкомасштабну, тривалу та/або серйозну шкоду для довкілля, чого вимагає Протокол I, Конвенція ООН про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 р. Причому, якщо в останній йдеться про альтернативність цих ознак, то у Протоколі I – про їх кон'юнктивність, що ще більшою мірою ускладнює процес правозастосування. У цьому аспекті безумовно права, на нашу думку, Т. Садова, яка з посиланням на Е. Давіда зазначає, що вузьке тлумачення ст. ст. 35, 55 Протоколу I, яке переважало у 1977 році, сьогодні, імовірно, варто було б розглядати як застаріле, особливо з огляду на той факт, що поняття «велика, довготривала і серйозна шкода» в тому вигляді, у якому воно тлумачилося під час підготовчих робіт, юридично не визначено в самому Протоколі I, через що характер останнього залишається відносним, схильним до змін і еволюції, залежно від оцінки кваліфікуючим органом¹.

Дійсно, ситуація вимагає методологічних, концептуальних змін, адже

¹ Садова Т. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 257. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.

наявний стан речей змушує правозастосувачів балансувати між двома не повною мірою прийнятними варіантами кваліфікації спричинення шкоди довкіллю за відсутності об'єктивної можливості довести її масштабний, довготривалий і серйозний характер: 1) як воєнних злочинів за ч. 1 ст. 438 КК України, що, як ми обґрунтували, не відповідає положенням міжнародної конвенційної бази, до якої відсилає диспозиція; 2) як ординарних кримінальних правопорушень проти довкілля (Розділ VIII Особливої частини КК), що так само є необґрунтованим, адже ігноруватиме наявність специфічного контекстуального елементу цих злочинів – збройного конфлікту. В той час, як контекстуальний елемент змушує кваліфікувати відповідність посягання як воєнні злочини. І саме він є ключовим у розмежуванні воєнних злочинів проти довкілля з іншими злочинами, в тому числі міжнародними, які вчиняються опосередковано через злочинний вплив на складові навколишнього природного середовища.

О. Бризанська з цього приводу безспідставно зауважує, що шкоду довкіллю можна розглядати як умисне створення таких умов існування для національної, етнічної, расової чи релігійної групи, які за своїми якісними характеристиками спрямована на повне або часткове фізичне знищення цієї групи, тобто на вчинення геноциду. Ознаки таких умов розглядаються в практиці Міжнародного кримінального суду, Міжнародного трибуналу з питань колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу з питань Руанди¹. Це ж стосується і вчинення злочинів проти людяності, при яких довкілля може використовуватися як засіб впливу на людей в межах систематичного та широкомасштабного нападу на них. Але це – окрема проблематика, що потребує самостійного дослідження. Тут же, наразі, наголосимо, що перспективи удосконалення вітчизняної правової політики у сфері реагування на спричинення шкоди довкіллю в контексті збройного конфлікту варто вбачати передусім в удосконаленні нормативної конструкції ч. 1 ст. 438 КК України.

Має відбутися внесення змін і доповнень до ст. 438 КК України в частині деталізації опису ознак суспільно небезпечного діяння, що посягає на довкілля в контексті збройного конфлікту. Як запрошення до дискусії можливо запропонувати таку редакцію диспозиції ч. 1 ст. 438 КК України: *«1. Жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, не обумовлене військовою необхідністю або непропорційне законній військовій цілі спричинення шкоди природному середовищу, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій»*.

Але варто бути свідомим і того, що внесення подібних доповнень до ч.

¹ Brynzanska O. Damage to the environment as a sign of genocide. Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs. № 3. Vol. 29. Pp. 42. DOI: 10.56215/naia-herald/3.2024.42.

1 ст. 438 КК України призведе до закріплення своєрідної юридичної фікції. Справа в тому, що структурне розташування цієї статті у відповідному розділі КК так чи інакше, але обумовлює прив'язку досліджуваної категорії злочинів до міжнародного правопорядку та принципової неможливості на цій підставі обмеження джерел їх протиправності виключно національним законом. Але, гадаємо, за тих умов, що склалися у ситуації російсько-української війни такий варіант є прийнятним, практичним, дозволить узгодити вже сформовану правозастосовну практику із її матеріально-правовими джерелами, усунувши розрив між ними. Ба більше: метод юридичних фікцій широко використовується у механізмах правового регулювання, в тому числі і кримінально-правового. Проте допоки такі зміни і доповнення не відбудуться варто продовжувати практику фіксування, документування та розслідування воєнних злочинів проти довілля. Підставою для цього можуть слугувати норми звичаєвого міжнародного гуманітарного права.

Так, відповідно до норми 43 зафіксовано міжнародний звичай, змістом якого є такі імперативи: «Ніщо у природному середовищі не може бути об'єктом нападу, окрім випадків, коли це є військовою цілью. Руйнування будь-якої частини навколишнього природного середовища забороняється, крім випадків, коли цього вимагає нагальна військова необхідність. Забороняється здійснення нападу на військову ціль, якщо можна очікувати, що такий напад спричинить надмірну випадкову шкоду навколишньому середовищу порівняно з очікуваною конкретною та безпосередньою військовою перевагою»¹. Відповідно до норми 44 під час використання тих чи інших методів та засобів ведення воєнних дій слід брати до уваги вимоги захисту та збереження навколишнього природного середовища. Під час проведення воєнних операцій слід вживати всіх практично можливих запобіжних заходів для уникнення та у будь-якому разі мінімізації випадкової шкоди навколишньому природному середовищу. Відсутність точних наукових знань щодо наслідків впливу конкретних воєнних операцій на навколишнє природне середовище не звільняє сторону конфлікту від вжиття таких запобіжних заходів².

Неважко пересвідчитись, що звичаєве міжнародне гуманітарне право прив'язує протиправність спричинення шкоди довіллю виключно до *порушення принципу пропорційності*, коли така шкода перевищує конкретну, безпосередню військову перевагу, яку можливо отримати від застосування зброї. Якщо відповідна міра пропорційності не перевищується (що встановлюється в кожному випадку індивідуально), спричинену довіллю шкоди варто розглядати як супутню (*collateral damage*), а відповідні дії – правомірними. До речі, Комітет, заснований для розгляду бомбардувань НАТО Федеративної Республіки Югославії, висловив думку, що «для

¹ Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норми / Міжнародний Комітет Червоного Хреста. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/ukr-irrc_857_henckaerts.pdf (дата звернення 14.07.2025).

² Там само.

дотримання принципу пропорційності необхідно, щоб напад на воєнні об'єкти, який, як відомо або цілком можна припустити, завдасть серйозної шкоди навколишньому середовищу, приніс істотну воєнну перевагу, для того щоб визнати його законним» (п. 63 Заключного звіту)¹.

Отже, як бачимо, описаний міжнародний звичай знайшов свою практичну апробацію у діяльності міжнародного судового органу *ad hoc*. На можливість же застосування міжнародних звичаїв (звичаїв війни) як джерел права вказує безпосереднє їх семантичне означення у диспозиції ч. 1 ст. 438 КК України.

Окрім цього, вважаємо важливим звернути увагу й не те, що контекст збройного конфлікту не варто тлумачити вузько та зводити виключно до обстановки ведення бойових дій, застосування зброї. Вказаний контекст поширюється також і на дії окупаційної адміністрації, що впливає з меж регулювання самого міжнародного гуманітарного права, яке поширюється і на ведення бойових дій, поводження з військовополоненими, і на забезпечення режиму окупації. Саме в надрах останнього криється низка обов'язків та обмежень у діяльності окупаційної адміністрації, недотримання або порушення яких так само має кваліфікуватися як воєнні злочини, в тому числі й проти довкілля.

В цьому контексті до певної міри проривними на шляху до унормування діяльності окупаційної адміністрації щодо об'єктів навколишнього природного середовища на окупованій території стали ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН та вже згадувані вище принципи підходи до здійснення захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами. Принципи 19 та 20 «Загальні екологічні зобов'язання окупаційної держави» фіксують такі підходи:

«1. Окупаційна держава повинна поважати та захищати довкілля окупованої території відповідно до чинного міжнародного права та враховувати екологічні міркування під час управління такою територією.

2. Окупаційна держава повинна вживати належних заходів для запобігання значній шкоді довкіллю окупованої території, включаючи шкоду, яка може зашкодити здоров'ю та благополуччю осіб, що перебувають під захистом, на окупованій території або іншим чином порушити їхні права.

3. Окупаційна держава повинна поважати закони та установи окупованої території щодо захисту довкілля та може вносити зміни лише в межах, передбачених правом збройного конфлікту»².

¹ International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY): Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia. 8 June 2000. International Legal Materials. № 39 (5). P. 1257–1283; Садова Т. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 256. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.

² Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts : Draft Principles / International Law Commission. Seventy-third session. Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022 / United Nations. General Assembly. A/CN.4/L.968. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/348/04/pdf/g2234804.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).

Крім того окупаційній державі дозволено розпоряджатися природними ресурсами на окупованій території та використовувати їх *виключно* на благо захищеного населення окупованої території та для інших законних цілей згідно з правом збройного конфлікту. Звідси випливає, що порушенням міжнародного гуманітарного права слід вважати організацію діяльності на окупованій території щодо видобування корисних копалин, використання земель, водних ресурсів, зайняття звіриним, рибним чи іншим водним добувним видом промислів не на підставі законів України та не в інтересах громадян України, що лишились на окупованій території. А оскільки, дійсно, складно собі уявити, щоб російська окупаційна адміністрації, представники збройних сил країни-агресора якимось фантастичним чином організували природокористування на підставі законодавства України, остільки будь-яке спеціальне природокористування, що здійснюватиметься вказаними суб'єктами за визначенням є протиправним. Контекст збройного конфлікту диктує необхідність пов'язування такої протиправності саме з міжнародним гуманітарним правом та визначати вчинюване як воєнні злочини проти довілля. Їх документування українськими правоохоронними органами (зокрема з використанням інструментарію OSINT) є важливою умовою забезпечення майбутнього відшкодування державою-агресором завданих довіллю збитків.

Висновки. Як засвідчило наше дослідження, і міжнародне, і національне кримінальне право потребує певного зміщення фокусу регулятивних зусиль з антропоцентризму на екоцентризм там, де в цьому є потреба. Виявляється необхідність кримінально-правового захисту довілля безвідносно людей. Зміна у такий спосіб концепції у правовій оцінці злочинного спричинення шкоди навколишньому природному середовищу, в тому числі і зокрема в контексті збройного конфлікту, дозволить кваліфікувати відповідні діяння саме як воєнні злочини без прив'язки до загрози життю і здоров'ю населення. Наразі ж сформована правова політика в Україні в частині кваліфікації воєнних злочинів проти довілля нехтує необхідністю цієї трансформації.

Варіантів виходу з цієї ситуації може бути два: ідеальний та реальний. Перший полягає у поступовій зміні самої міжнародної конвенційної бази. Інертність цього процесу, вочевидь, не дозволяє всерйоз розраховувати на успішність трансформацій у більш-менш розумній перспективі. Другий – у внесенні змін і доповнень до ст. 438 КК України в частині деталізації опису ознак суспільно небезпечного діяння, що посягає на довілля, відповідних наслідків. Запропоновано доповнити диспозицію ч. 1 ст. 438 КК України альтернативним діянням у складі воєнних злочинів такого змісту: «Не обумовлене військовою необхідністю або непропорційне законній військовій цілі спричинення шкоди природному середовищу». Реалізація цього варіанту призведе до закріплення своєрідної юридичної фікції, що спирається на міжнародний звичай та проекти принципів ООН у сфері захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами.

Доведена необхідність розширення обсягу документування та розслідування воєнних злочинів проти довілля за рахунок тих з них, які полягають у порушеннях передбачених міжнародним гуманітарним правом обмежень та заборон у сфері забезпечення режиму окупації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12.08.1949 р., що стосується захисту жертв збройних конфліктів : Міжнародний документ ООН від 08.06.1977 р. // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення : 17.07.2025).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 20.07.2025).
3. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX // БД «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text> (дата звернення : 20.07.2025).
4. Садова Т. Щодо поняття воєнних злочинів проти довілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257. DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.
5. Brynzanska O. Damage to the environment as a sign of genocide. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*. № 3. Vol. 29. Pp. 42–52. DOI: 10.56215/naia-herald/3.2024.42.
6. Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques : Resolution A/RES/31/72 adopted by the General Assembly 10 December 1976 / United Nations. URL: <https://documents.un.org/doc/resolution/gen/nr0/302/55/pdf/nr030255.pdf> (дата звернення: 14.07.2025).
7. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia (ICTY): Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia. 8 June 2000. *International Legal Materials*. № 39 (5). P. 1257–1283.
8. Jillet M. Environmental Damage and International Criminal Law // Sustainable Development and International Crimes. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. Pp. 73–99. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139507561.008>.
9. Protecting the Environment in Times of Armed Conflict / DIIS Policy Brief October 2022. URL: https://pure.diis.dk/ws/portalfiles/portal/10947460/DIIS_Brief_2022_Protectin_g_the_Environment_WEB.pdf (дата звернення: 12.07.2025).

10. Protection of the Environment in Relation to Armed Conflicts : Draft Principles / International Law Commission. Seventy-third session. Geneva, 18 April–3 June and 4 July–5 August 2022 / United Nations. General Assembly. A/CN.4/L.968. URL:

<https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/g22/348/04/pdf/g2234804.pdf> (дата звернення: 15.07.2025).

11. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. № 17. Vol. 5. Pp. 697–722. URL: <https://www.proquest.com/docview/225516908/1D79B37A7B124D52PQ/3?source=Scholarly%20Journals> (дата звернення: 12.07.2025).

Стаття надійшла до редакції 07.08.2025

Serhiy S. TERESHCHUK,

PhD in Law

(V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine)

WAR CRIMES AGAINST THE ENVIRONMENT: PROBLEMS OF QUALIFICATION

The article is devoted to establishing the features of the elements of war crimes against the environment, identifying the problem of their qualification. It is found that both international and national criminal law require a rational change in the focus of regulatory efforts from anthropocentrism to ecocentrism where there is a need for criminal legal protection of the environment regardless of people. It is proved that changing the concept in this way in the legal assessment of criminal damage to the environment, including and in particular in the context of armed conflict, allows qualifying the relevant actions precisely as war crimes without reference to the threat to the life and health of the population.

It is proposed to supplement the disposition of Part 1 of Article 438 of the Criminal Code of Ukraine with an alternative act as part of war crimes of the following content: "...causing damage to the natural environment not justified by military necessity or disproportionate to a legitimate military objective...". The need to expand the scope of documentation and investigation of war crimes against the environment at the expense of those of them that consist in violations of restrictions and prohibitions provided for by international humanitarian law in the sphere of the use of natural resources within the framework of ensuring the occupation regime has been proven.

Keywords: *armed conflict, war crime, composition of the crime, international humanitarian law, environment, natural environment, contextual element, occupation, qualification.*